УДК 94(477) «2014/2025»:316.776.23-048.66]:323.1 «364» **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2024-9-61-14

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: РЕЛІГІЙНО-ІСТОРІОСОФСЬКІ ВИКЛИКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Олександер Ситник
Мелітопольський державний педуніверситет імені Богдана Хмельницького
oleksander_sytnyk@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7743-8148

Юлія Ситник
Уманський національний університет
july-don@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7912-908X

Ключові слова: деколонізація, українська нація, сучасна російсько-українська війна, релігія, церква, історіософія.

У статті аналізується нагальність деколонізації української нації в контексті сучасної російсько-української війни з акцентом на релігійно-історіософський аспект. Розглядається роль Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та Православної церкви України (ПЦУ) як чинників духовної суверенності та національного відродження, на противагу деструктивній діяльності Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) як інструменту російського неоімперіалізму. На основі аналізу історичних джерел та сучасних подій обґрунтовано необхідність нейтралізації постколоніального впливу РПЦ для зміцнення національної безпеки України. Ключові висновки підкреслюють пріоритетність релігійної деколонізації в державній гуманітарній політиці.

DECOLONIZATION OF THE UKRAINIAN NATION: RELIGIOUS AND HISTORIOSOPHICAL CHALLENGES IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Olexander Sytnyk
Bogdan Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical University

Julia Sytnyk
Uman National University

Key words: decolonization, Ukrainian nation, contemporary Russian-Ukrainian war, religion, church, historiosophy, spiritual sovereignty.

The article examines the urgency of decolonizing the Ukrainian nation in the context of the ongoing Russian-Ukrainian war, with a focus on the religious-historiosophical aspect. It explores the role of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) and the Orthodox Church of Ukraine (OCU) as factors of spiritual sovereignty and national revival, in contrast to the destructive activities of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC-MP) as a tool of Russian neo-imperialism. Based on an analysis of historical sources and contemporary events, the need to neutralize the post-colonial influence of the Russian Orthodox Church (ROC) for strengthening Ukraine's national security is substantiated. Key conclusions emphasize the priority of religious decolonization in state humanitarian policy. In particular, it was concluded that during the current Russian-Ukrainian war, when the non-Bolshevik Kremlin regime is striving to destroy the national identity of Ukrainians, the Ukrainian Greek Catholic Church, along with the Local Church of Ukraine,

is actively defending the Ukrainian nation. In particular, chaplains in the army, medical chaplains, and volunteer chaplains play a significant role. In contrast to the leaders of the Moscow Church in Ukraine, the hierarchs of the Ukrainian Greek Catholic Church and the Local Church of Ukraine have always demonstrated greater spirituality and a significantly more dedicated service to the Church and the faithful. Consequently, strengthening the identity of the Ukrainian nation and neutralizing the imperial religious and ideological influence of the Moscow Patriarchate should be one of the priorities of the state security and humanitarian policy of the Ukrainian state.

Постановка проблеми. Починаючи з 2014 р. перед українською нацією постала низка викликів. Серед них чи не найбільш істотним стало повернення власної духовної сфери та поступовий відхід від постколоніального впливу на Україну Російської православної церкви (РПЦ), а особливо ж – її філії – Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП). Системна агресія РФ проти Української держави, зокрема – розв'язана нею – гібридно-інформаційна війна, була заздалегідь запланована й підготовлена. І, при цьому, значна роль відводилася релігійно-церковному чиннику. Так, Кремлівський режим використовує Московську церкву в Україні для виправдання війни, благословення військових злочинів, маніпуляції свідомості мільйонів людей і формування цілого сонму агентури та диверсантів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. З огляду на глобалізовану, меркантильно-прагматичну парадигму розвитку сучасної цивілізації, одною з актуальних стала проблема зростання кризи духовності. І в цьому контексті – в методологічному вимірі заслуговує на увагу просопографічне дослідження Миколи Вегеша й Наталії Концур-Карабінович «Українська Греко-Католицька Церква в портретах», де наголошено на необхідності переосмислення ролі церкви та релігії в розвитку суспільства й окремої особистості[1].

У колективній двотомній монографії за редакцією М. Вегеша висвітлено церковно-релігійні трансформації в західно-українському регіоні та історичну роль Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) в суспільному житті України[2].

В. Ільницький звернув увагу на місце та роль греко-католицької церкви в українському національно-визвольному русі й антирадянському Русі Опору, зокрема[3]. У свою чергу, О. Баган відзначив, що на теренах Західної України тривалий час існує повновартісна національна Церква – УГКЦ, яка змогла забезпечити духовну суверенність української нації[4]. Л. Масенко розкриває етно-національну специфіку російського колоніалізму[5]. Л. Лук'яненко стверджував, що одна з головних запорук деколонізації української нації полягає в розвої українського національного духу[6]. С. Плохій вважає, що агресивні дії РФ спрямовувались, серед іншого, на розділення українців відповідно до їх національно-мовної та релігійної ідентичності. І попри те, що такого роду тактика подекуди мала певні наслідки, все ж переважна частина українського суспільства згуртувалася навколо парадигми мультикультурної нації[7].

Мета публікації. Метою статті є переосмислення парадигми звільнення української нації в ході сучасної російсько-української війни від постколоніальних пут російського неоімперіалізму. Особлива увага приділена релігійно-духовному чиннику.

Виклад основного матеріалу. РФ розв'язала екзистенційну війну проти всього українства, відкрито заявляючи світові, що метою цієї війни є знищення Української держави та українців як

[1] Вегеш М., Концур-Карабінович Н. Українська Греко-Католицька Церква в портретах. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2021. 347 с.

[2] Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. В двох томах. Т. 1 / За загальною редакцією доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша; авторський колектив: М. М. Вегеш, Н. М. Концур-Карабінович, В. В. Марчук, М. М. Палінчак; передмова В. В. Гудзя, О. М. Ситника. Ужгород, 2022. 392 с.; Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. В двох томах. Т. 2 / За загальною редакцією доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша; авторський колектив: М. М. Вегеш, Н. М. Концур-Карабінович, В. В. Марчук, М. М. Палінчак; передмова В. В. Гудзя, О. М. Ситника. Ужгород, 2022. 348 с.

[3] Ільницький В. Український національно-визвольний рух у Карпатському краї (1945–1954 рр.). Дрогобич: Посвіт, 2016. 868 с.

[4] Баган О. Історіософські есе. Відп. ред. О. Ситник. Мелітополь: Науково-дослідний центр імені Дмитра Донцова; Видво «Крила», 2021. 384 с.

[5] Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Видавництво «Кліо», 2017. 240 с.

[6] Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. Київ: Б.в. С. 167, 183–184.

[7] Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності = The Gates of Europe: a History of Ukraine; [пер. з англ. Р. Клочка]. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. С. 444.

нації. Проголосивши своєю метою «денаціоналізацію» України, сучасний російський державно-політичний істеблішмент хоче довершити справу геноциду Українського народу, який підступно здійснювався комуністичним імперським режимом часів СРСР. І, як справедливо зазначає Л. Масенко, російський колоніалізм особливий тим, що «…приєднуючи до імперії силою зброї сусідні території й поневолюючи народи, що їх населяють, росіяни при цьому хочуть, щоб їх любили»[8]. Тому дуже важливо продовжувати ті деколоніальні процеси, розпочаті в нашій державі, особливо нагально проблема проявилася під час сучасної російсько-української війни.

У сучасних умовах глобалізованого й меркантильно-прагматичного цивілізаційного розвитку чи найбільш гострою постає проблема зростання духовної кризи. Особливо нагальним стає завдання історіософського осмислення значення релігії та церкви в житті суспільства та кожної особистості – зокрема. У цьому контексті заслуговує на значну увагу роль Української греко-католицької церкви та визначних ієрархів (митрополит Андрей Шептицький, патріарх Йосиф Сліпий, президент Карпатської України о. Августин Волошин й інші) в справі духовного розвою української нації та оборони її від посягань російського імперіалізму й більшовизму[9].

Впродовж тривалого часу західноукраїнське суспільство, попри всі виклики політичного й атеїстичного походження, залишалося глибоко віруючим. Ні заборони, ані терор не могли відірвати людей від церковного життя. Але греко-католицька церква була однією з провідних ідеологічних перепон процесу радянізації західноукраїнських земель та була невід'ємною частиною антибільшовицького Руху Опору та українського національно-визвольного руху загалом. Водночас радянською владою визналася православна церква, проте – під жорстким владним контролем[10]. Відтак на теренах Західної України тривалий час існувала повновартісна національна Церква – УГКЦ, яка прагнула забезпечити духовну суверенність української нації[11]. Саме вона впродовж кількох століть виступала рушієм національного відродження та визвольної боротьби. Більшовики розуміючи що церква й релігія відігравали визначальну роль у житті українців, поставили собі за мету тотальну боротьбу з церквою та релігією. Якщо на території Східної України ліквідувати повністю церкву радянська влада не змогла. Проте підпорядкувавши її собі, намагалася використовувати її в якості засобу впливу на населення. На теренах Західної України, де домінуючу позицію посідала УГКЦ, ситуація була дещо іншою. Саме УГКЦ стала на заваді поширенню комуністичної ідеології, що значно перешкоджало підкоренню свідомості українців. Таким чином, церква виступала визначальним чинником оборони національної ідентичності західних українців[12]. У наш час, коли необільшовицька влада Кремля за всіляку ціну прагне знищити національну ідентичність українців, УГКЦ, поряд із Помісною церквою України, знов стала на оборону української нації.

Досить велике значення, на рубежі 2018 та 2019 років, мало об'єднання в Україні православних церков Київської традиції й отримання об'єднаною церквою (Православною церквою України (ПЦУ)) Томосу про автокефалію від Вселенського патріарха Варфоломія І. З іншого боку, кардинальне переформатування православної сфери поєдналося з загостренням агресії з боку УПЦ МП, а політика щодо унеможливлення діяльності Московського патріархату в Україні наштовхується не лише на спротив УПЦ МП, а й на внутрішній спротив певних суб'єктів владних повноважень, як в органах державної влади, так і в органах місцевого самоврядування, навіть у правоохоронних органах. Стає зрозуміло, що проблема помісності Українського православ'я належить до розряду не просто суспільно вагомих, а фундаментальних щодо захисту національних інтересів та зміцнення національної безпеки, яка безпосередньо впливає на незалежність й суверенітет України. Однак найістотнішою відмінністю між церквами ПЦУ та УПЦ МП є те, що ці церкви перебувають по різні боки лінії російсько-українського фронту[13].

УПЦ МП – фактично під орудою Російської православної церкви (РПЦ) активно також сприяла

[8] Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Видавництво «Кліо», 2017. С. 226.

[9] Гудзь В. В., Ситник О. М. (2021). Страдницький шлях питомо Української церкви. Рецензія на книгу: Вегеш М., Концур-Карабінович Н., Марчук В., Палінчак М., Голонич Я., Українська Греко-Католицька церква: минуле і сучасне. Academic publishing Fairmont, 2020. 380 с. *Подільська старовина*. № 1 (7) 2021. С. 157–158.

[10] Ільницький В. Український національно-визвольний рух у Карпатському краї (1945–1954 рр.). Дрогобич: Посвіт, 2016. С. 489–490.

[11] Баган О. Історіософські есе. С. 211.

[12] Ільницький В. Український національно-визвольний рух у Карпатському краї (1945–1954 рр.). С. 476–477.

[13] Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналіт. доп. / [С. І. Здіорук, В. В. Токман]; за ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2023. 36 с. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07

просуванню «русского мира» в Україні. Вона використовувала свої впливи й зв'язки в українській владі, щоб притісняти проукраїнські церкви: УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ[14]. Водночас Кремлівський режим до цього часу використовує УПЦ МП – як філію РПЦ в Україні – в якості інструменту гібридно-інформаційного впливу Російської Федерації на населення України.

17 квітня 2024 р. парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЕ) одноголосно визнала російську православну церкву (РПЦ) інструментом кремлівської пропаганди та впливу. При цьому, ієрархів РПЦ визнано співучасниками злочинів РФ проти України в ім'я «русского мира». Оскільки було також встановлено, що РПЦ РФ не має нічого спільного зі свободою віросповідання, а є зброєю терористичної РФ проти України.[15] Проте окрім УПЦ МП та РПЦ в Україні тривалий час діяла низка псевдорелігійних організацій. Серед них особливо виділялася одна – під назвою «Исход». Ця секта виникла в 2000 року (на початку президентства Путіна) у російському Краснодарі. В Україні вона діяла в Дніпропетровську, Луганську, Харкові, Одесі, Сєвєродонецьку та ін. Не маючи жодного відношення до традиційного християнства, ця секта займалася збором пожертв зі свої прихильників. При чому, відбувалася спекуляція іменем Бога заради матеріальної вигоди – примітивний сценарій будь-якої секти. Але особливість цієї секти полягала в обожнюванні особи Путіна та проповідуванні сепаратистських задля дестабілізації ситуації в Україні. Аналогічною була діяльність й «Секти Догнала», в діяльності котрої Служба безпеки України знайшла докази причетності до сепаратистських утворень «ДНР» та «ЛНР».

УПЦ МП, попри тотальний терор, десятки тисяч жертв серед цивільного українського населення, тортури, публічні страти, ґвалтування, в т. ч. малолітніх дітей, зруйновані українські міста й села, приниження, масові викрадення сотень тисяч українських дітей, насильне вивезення майже 3 млн. українських громадян, здійснення геноциду Української нації, екоциду внаслідок підриву дамби Каховської ГЕС, навіть після того, як російські окупанти знищили сотні культових споруд (серед них переважна більшість – храми УПЦ МП), не наважилася вийти за межі багаторічної промосковської тактики й далі:

- заперечує російську воєнну агресію проти України;
- покриває шовіністичну політику російського державного й церковного
- керівництва;
- формує власний образ «гонимої церкви»;
- протидіє визнанню української автокефалії помісними православними церквами;
- оскаржує тисячолітні церковні канони тощо.

Священнослужителі УПЦ МП неодноразово затримувалися за п'янство, незаконний продаж зброї, а під час повномасштабної війни – за колабораціонізм і передавання інформації ворогу. Також слід наголосити, що серед священнослужителів УПЦ МП сформувалася чимала опозиція, яка не підтримує визначеного промосковським керівництвом офіційного курсу. Показовими є звернення мирян УПЦ МП до митрополита Онуфрія та частини духовенства УПЦ МП – до Собору предстоятелів древніх православних церков. Лейтмотив обох документів: непоминання патріарха Кирила; проведення над ним церковного суду за моральні злочини; засудження ідеології «русского мира»; налагодження діалогу з ПЦУ.

Якщо ж порівняти літературу, що розповсюджується в книгарнях УПЦ МП та, наприклад, Української греко-католицької церкви, побачимо різні цивілізаційні прив'язки. Перша орієнтує читача на цінності російського (не українського) православ'я і «русского мира», друга – на цінності української і західноєвропейської християнських традицій, екстрапольовані в особистісно-екзистенціальну, соціальну, культурну сфери[16].

На сучасному етапі розвитку однією із особливостей релігійної ситуації в Україні є конфесійний регіоналізм, котрий полягає в різній концентрації окремих релігій в певних регіонах. Хоча усі краї України, переважно є поліконфесійними, в окремих із них виразно домінують деякі релігійні організації. Боротьба за храми в певних населених пунктах України досить часто переростає в відкриті конфлікти, сутичками між вірянами. Якщо Помісна церква України вважає цей процес цілком закономірним й кваліфікує його як «об'єднання знизу», то УПЦ МП розглядає це як «захоплення храмів». За безпосередньої підтримки РПЦ вона прагне задіяти всі важелі для «захисту канонічного право-

[14] Баган О. Rossica: російська цивілізація в історіософських інтерпретаціях: нариси. Відп. ред. О. Ситник. Мелітополь-Тернопіль: Науково-дослідний центр імені Дмитра Донцова; ТОВ «Видавництво Крила», 2022. С. 97.

[15] ПАРЄ одноголосно визнала РПЦ інструментом кремлівської пропаганди та впливу. 17.04.2024. URL: https://www.ostro.org/news/parye-odnogolosno-vyznala-rpts-instrumentom-kremlivskoyi-propagandy-ta-vplyvu-i469802

[16] Роль релігійних чинників у поступі українського соціуму: аналіт. доп. / Здіорук С. І., Токман В. В., Литвиненко О. М. Київ: НІСД, 2011. 20 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Relyg_chyn-56e51.pdf

слав'я», недопущення відходу від неї парафій, храмів, майна[17]. Водночас УГКЦ як суспільний продукт внутрішнього розвитку українського християнства органічно синтезувала східну й західну християнські традиції та досить рельєфно проявила українську національно-культурну індивідуальність у Центрально-Східній Європі[18].

Діяльність УПЦ МП, а фактично – РПЦ, становить неабияку небезпеку для України, і серед головних ризиків слід відзначити наступні: ескалація напруги та ворожнечі в релігійному середовищі; розкол українського соціуму за світоглядно-ідеологічними ознаками; поширення й пропаганда в Україні ідеології «русского мира»; дискредитація української влади; колабораціонізм із окупаційною владою; безпосередня участь кліру УПЦ МП у бойових операціях не лише як корегувальників ракетних ударів чи артилерійських обстрілів українських Сил оборони, мирних міст і сіл, а навіть зі зброєю в руках у складі російських терористичних формувань[19].

Тому логічним і правомірним вважаємо ухвалений Верховною Радою України закон «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» № 3894-IX, який передбачає припинення діяльності на території України релігійних організацій, пов'язаних з Російською православною церквою. Цим законом передбачено, що відповідною експертною комісією перевірятимуться релігійні організації, які підозрюються в співпраці з РПЦ. Адже РПЦ – легалізований Росією інститут виховання патріотичного суспільства, який системно транслює меседжі про «братні народи» та необхідність возз'єднання росіян по всьому світу. Їхня релігійна монополія утискає решту конфесій і виховує нетерпимість до них.

Висновки. Таким чином слід наголосити, що в період сучасної російсько-української війни, коли необільшовицька влада Кремля за всіляку ціну прагне знищити національну ідентичність українців, УГКЦ, поряд із Помісною церквою України, всіляко захищають українську націю. Так, зокрема, велику роль відіграють капелани у війську, медичні капелани та капелани-волонтери. На противагу очільникам Московської церкви, ієрархи Української греко-католицької церкви та ПЦУ завжди демонстрували більшу духовність і значно віддаленіше служіння Церкві та вірянам.

На тимчасово окупованих РФ українських територіях посилюється терор і дискримінація на ґрунті свободи совісті та свободи релігії. Знищуються та переслідуються всі релігійні організації різної конфесійної приналежності, позиція котрих не схожа на ідеологічні наративи московських окупантів.

Стан із свободою совісті та релігійною свободою на підконтрольних урядові України територіях і тимчасово окупованих Росією відрізняється кардинально. Тому зміцнення ідентичності Української нації та нейтралізація імперського релігійно-ідеологічного впливу Московського патріархату має бути й надалі одним із пріоритетів державної безпекової гуманітарної політики, спрямованої на захист Українського народу від агресивних впливів, зокрема в релігійній сфері.

[17] Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. В двох томах. Т. 2. Ужгород, 2022. С. 208–209.

[18] Вегеш М., Концур-Карабінович Н., Марчук В., Палінчак М., Голонич Я. Українська греко-католицька церква: минуле і сьогодення. Академічне видавництво Fairmont, 2020. С. 354–355.

[19] Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналіт. доп. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07

References

Bahan O. Rossica: rosiys'ka tsyvilizatsiya v istoriosofs'kykh interpretatsiyakh: narysy. Vidp. red. O. Sytnyk. Melitopol'-Ternopil': Naukovo-doslidnyy tsentr imeni Dmytra Dontsova; TOV «Vydavnytstvo Kryla», 2022. 97 s.

Bahan O. Istoriosofs'ki ese. Vidp. red. O. Sytnyk. Melitopol': Naukovo-doslidnyy tsentr imeni Dmytra Dontsova; Vyd-vo «Kryla», 2021. 384 s.

Vehesh M., Kontsur-Karabinovych N. Ukrayins'ka Hreko-Katolyts'ka Tserkva v portretakh. Uzhhorod: «AUTDOR-SHARK», 2021. 347 s.

Vehesh M., Kontsur-Karabinovych N., Marchuk V., Palinchak M., Holonych YA. Ukrayins'ka hreko-katolyts'ka tserkva: mynule i s'ohodennya. Akademichne vydavnytstvo Fairmont, 2020. 380 s.

Hudz' V. V., Sytnyk O. M. Stradnyts'kyy shlyakh pytomo Ukrayins'koyi tserkvy. Retsenziya na knyhu: Vehesh M., Kontsur-Karabinovych N., Marchuk V., Palinchak M., Holonych YA., Ukrayins'ka Hreko-Katolyts'ka tserkva: mynule i suchasne. Academic publishing Fairmont, 2020. 380 s. *Podil's'ka starovyna*. № 1 (7) 2021. S. 157–158.

Derzhavno-tserkovni ta suspil'no-relihiyni vidnosyny v umovakh viyny Rosiyi proty Ukrayiny: analit. dop. / [S. I. Zdioruk, V. V. Tokman]; za red. S. I. Zdioruka. Kyyiv: NISD, 2023. 36 c. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07

Il'nyts'kyy V. Ukrayins'kyy natsional'no-vyzvol'nyy rukh u Karpat·s'komu krayi (1945–1954 rr.). Drohobych: Posvit, 2016. 868 s.

Luk"yanenko L. Natsional'na ideya i natsional'na volya. Kyyiv: B.v.,192 s. Masenko L. Mova radyans'koho totalitaryzmu. Kyyiv: Vydavnytstvo «Klio», 2017. 240 s.
Narysy istoriyi Ukrayins'koyi Hreko-Katolyts'koyi Tserkvy. V dvokh tomakh. T. 1 / Za zahal'noyu redaktsiyeyu doktora istorychnykh nauk, profesora Mykoly Vehesha. Uzhhorod, 2022. 392 s.
Narysy istoriyi Ukrayins'koyi Hreko-Katolyts'koyi Tserkvy. V dvokh tomakh. T. 2 / Za zahal□noyu redaktsiyeyu doktora istorychnykh nauk, profesora Mykoly Vehesha. Uzhhorod, 2022. 348 s.
PARYE odnoholosno vyznala RPTS instrumentom kremlivs'koyi propahandy ta vplyvu. 17.04.2024. URL: https://www.ostro.org/news/parye-odnogolosno-vyznala-rpts-instrumentom-kremlivskoyi-propagandy-ta-vplyvu-i469802
Plokhiy S. Brama Yevropy. Istoriya Ukrayiny vid skifs□kykh voyen do nezalezhnosti = The Gates of Europe: a History of Ukraine; [per. z anhl. R. Klochka]. Kharkiv: Klub Simeynoho Dozvillya, 2016. 496 c.
Rol' relihiynykh chynnykiv u postupi ukrayins'koho sotsiumu: analit. dop. / Zdioruk S. I., Tokman V. V., Lytvynenko O. M. Kyyiv: NISD, 2011. 20 s. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Relyg_chyn-56e51.pdf